

DOI <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.60.348094>

УДК 343.232

Т. О. Павлова, кандидат юридичних наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра кримінального права, кримінального процесу та криміналістики
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна
e-mail: pavlova.onu01@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2558-823X>

СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ПСИХОЛОГО-ПРАВОВЕ ЯВИЩЕ

У статті здійснено комплексний науково-теоретичний аналіз суб'єктивної сторони кримінального правопорушення як обов'язкового елемента його складу. Розкрито поняття суб'єктивної сторони через призму кримінально-правової доктрини та чинного кримінального законодавства України, акцентовано увагу на її внутрішньо-психічному змісті, що відображає ставлення особи до вчиненого кримінального протиправного діяння та його наслідків. Досліджено ознаки суб'єктивної сторони, зокрема вину як її обов'язковий елемент, а також факультативні ознаки — мотив, мету кримінального правопорушення та психоемоційний стан суб'єкта на момент вчинення кримінального правопорушення.

Проаналізовано основні теорії вини, форми вини та їх значення для правильної кваліфікації кримінальних правопорушень, індивідуалізації кримінальної відповідальності й призначення справедливого покарання. Обґрунтовано, що встановлення суб'єктивної сторони має принципове значення для відмежування суміжних складів кримінальних правопорушень, а також для реалізації принципів вини та справедливості в кримінальному праві. Зроблено висновок про ключову роль суб'єктивної сторони в механізмі кримінально-правової оцінки поведінки особи та необхідність її всебічного й доказового встановлення в правозастосовній діяльності.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, склад кримінального правопорушення, кримінально-правова охорона, психологічна теорія вини, кримінально-правова кваліфікація, суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, ознаки суб'єктивної сторони кримінального правопорушення.

Постановка проблеми. Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення традиційно розглядається як ключовий елемент складу кримінального правопорушення, що дає змогу розкрити внутрішній психічний зміст кримінально протиправної поведінки особи. Її дослідження має суттєве значення для правильної кримінально-правової кваліфікації, правильного встановлення форми вини, мотиву, мети, психоемоційного стану під час вчинення кримінального правопорушення, а також для відмежування від суміжних за зовнішніми ознаками складів кримінальних правопорушень. Актуальність вибраної теми зумовлена як теоретичними, так і практичними чинниками. З одного боку, сучасний розвиток кримінально-правової доктрини супроводжується дискусіями щодо природи

психічного ставлення особи до суспільно небезпечного діяння та його наслідків, співвідношення інтелектуальних і вольових ознак вини, а також удосконалення класифікаційних підходів. З іншого боку, у правозастосовній діяльності все частіше виникають проблеми, пов'язані з неоднозначним тлумаченням умислу й необережності, складністю встановлення та доведення мотивів та цілей, а також визначенням впливу психоемоційних станів на зміст суб'єктивної сторони кримінального правопорушення.

Проблеми правозастосування кримінально-правових норм є результатом постійних та іноді безсистемних змін, які вносяться до Кримінального кодексу України, що породжує колізії щодо розуміння змісту ознак складів кримінального правопорушень, закріплених у нормах Особливої частини Кримінального кодексу України. Збільшення кількості ускладнених складів кримінальних правопорушень, а також потреба в забезпеченні єдності судової практики обумовлюють необхідність системного наукового аналізу теоретичних основ суб'єктивної сторони та виявлення ключових проблем кримінально-правової кваліфікації. Саме тому дослідження цієї теми є важливим як для розвитку наукової думки, так і для вдосконалення практики застосування кримінального закону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що вивченням ознак суб'єктивної сторони кримінального правопорушення займалися такі вчені, як Р. В. Вереша, М. Я. Гуцуляк, О. О. Дудоров, А. Ф. Зелинський, М. Й. Коржанський, П. П. Фріс, М. І. Хавронюк та ін. Водночас дослідження проблем суб'єктивної сторони кримінального правопорушення зазвичай відбувається в межах певних складів Особливої частини Кримінального кодексу України, що свідчить про необхідність дослідження сутності суб'єктивної сторони саме як психолого-правової категорії та її правове значення для кваліфікації.

Мета статті полягає, по-перше, у дослідженні змісту й ознак суб'єктивної сторони кримінального правопорушення; по-друге, у визначенні проблем розуміння теорій (концепцій) вини та їх впливу на кваліфікацію кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризує внутрішню сутність кримінального правопорушення, психічне ставлення винного до вчиненого ним суспільно небезпечного діяння та його наслідків у формі умислу або необережності, що характеризується певним мотивом, метою (ціллю) та психоемоційним станом. Суб'єктивна сторона – обов'язковий елемент будь-якого складу кримінального правопорушення, її відсутність виключає наявність складу та правову підставу притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Якщо об'єктивна сторона кримінального правопорушення може безпосередньо сприйматися потерпілими, свідками та іншими особами, то суб'єктивна сторона характеризує процеси, що відбуваються у психіці суб'єкта та не піддаються безпосередньому сприйняттю органами почуттів інших людей. Вона пізнається тільки шляхом аналізу й оцінки поведінки суб'єкта та обставин вчинення кримінального правопорушення.

Термін «суб'єктивна сторона кримінального правопорушення» не вживається в чинному Кримінальному кодексі України. Однак це поняття розкривається

в законі за допомогою таких юридичних ознак, як вина, мотив, мета, психоемоційний стан. Вони тісно пов'язані між собою, проте їх зміст і значення в кожному випадку вчинення кримінального правопорушення є різними, залежно від опису вказаних ознак у диспозиції норми Особливої частини Кримінального кодексу України.

Вина, як певна форма психічного ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння, становить основну, обов'язкову ознаку будь-якого складу кримінального правопорушення та визнається в теорії кримінального права правозастосовної практики обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони. Лише на підставі аналізу взаємозв'язку внутрішнього ставлення особи до вчиненого кримінального правопорушення із зовнішнім його проявом можна зробити висновок про наявність вини особи. Відсутність вини виключає суб'єктивну сторону й тим самим наявність складу кримінального правопорушення як юридичної підстави притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Свого часу в теорії кримінального права було висловлено дві основні теорії вини – оціночна та психологічна. Психологічна теорія вини – це наукова концепція в кримінальному праві, відповідно до якої вина розглядається як реальне внутрішнє психічне ставлення особи до вчиненого суспільно небезпечного діяння та його наслідків, що виражається у формі умислу або необережності. Згідно із цією теорією, зміст вини становлять усвідомлення особою характеру своєї поведінки, передбачення можливих або неминучих наслідків і вольове ставлення до них (бажання, свідоме допущення або легковажний розрахунок на їх відвернення). Вина в межах психологічної теорії існує як об'єктивно наявний психічний факт, який підлягає встановленню й доказуванню в кримінальному провадженні. Саме психологічну теорію вина було покладено в розуміння поняття вини, яке визначено у ст. 23 КК України, а саме «виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності» [1]. Статті 24 та 25 КК України дають визначення основних форм і видів вини: прямого та непрямого умислу (ст. 24 КК України) та поділ необережності на кримінальну протиправну самовпевненість і кримінальну протиправну недбалість (ст. 25 КК України) [1].

Оціночна (нормативна) теорія вини – це науковий підхід, згідно з яким вина трактується не як суто психологічний стан, а як кримінально-правова оцінка поведінки особи, що виражає її доведеність з боку держави за порушення кримінально-правової заборони. У межах цієї теорії центральним є не внутрішній психічний процес психіки суб'єкта, а можливість і обов'язок особи діяти правомірно за конкретних обставин. Вина розглядається як нормативна категорія, що формується за результатами правової оцінки діяння судом з урахуванням соціальної значущості порушеної норми, умов вчинення кримінального правопорушення та здатності особи усвідомлювати й керувати своїми діями.

Вважаємо, що вина, мотив, мета (ціль), психоемоційний стан є міждисциплінарними науково-практичними категоріями, тому виникла потреба в переосмисленні традиційного розуміння суб'єктивної сторони кримінального правопорушення загалом. Вважаємо, що більш сучасним і повним є комплексний, інтегративний підхід, що розглядає суб'єктивну сторону як психолого-правове

явище, у межах якого поєднуються суб'єктивно-психологічні та нормативно-правові елементи. Такий підхід зумовлений тим, що внутрішнє психічне ставлення особи до вчиненого кримінального правопорушення саме по собі не може бути безпосередньо встановлене без його правової оцінки й нормативного закріплення.

З одного боку, суб'єктивна сторона кримінального правопорушення традиційно трактується як *психологічна категорія*, що охоплює внутрішні переживання особи: усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння, передбачення його наслідків, бажання або свідоме допущення їх настання. У цьому контексті вина, мотив, мета, психоемоційний стан виступають формами відображення реальних психічних процесів, які супроводжують протиправну поведінку. Такий підхід дає змогу індивідуалізувати кримінальну відповідальність і врахувати ступінь усвідомленості та волевиявлення особи.

З іншого боку, вважаємо, що суб'єктивна сторона не може зводитися суто до психологічного феномену. Вона є кримінально-правовою конструкцією, сформованою законодавцем через певний зміст у кримінально-правових нормах. Зокрема, форми вини, мотив, мета, психоемоційний стан отримують юридичне значення лише в тій мірі, у якій вони нормативно визначені та впливають на кваліфікацію вчиненого діяння. Таким чином, психічні процеси трансформуються у правові категорії через призму норм Кримінального кодексу України.

Інтегративний підхід дає змогу розуміти суб'єктивну сторону кримінального правопорушення як результат *взаємодії внутрішнього психічного ставлення особи та його правової оцінки*, що здійснюється органами досудового розслідування та судом. Саме така взаємодія забезпечує реалізацію принципу вини, справедливості й законності в кримінальному праві.

Встановлення певної форми вини недостатньо для відповіді на питання, чому й навіщо особа вчинила кримінальне правопорушення. На ці питання відповідають мотив і мета (ціль) кримінального правопорушення, які в теорії кримінального права визнаються факультативними ознаками, тобто не завжди обов'язковими ознаками складу кримінального правопорушення. Мотив – це спонукання (актуальна потреба), що викликає рішучість суб'єкта вчинити кримінальне правопорушення. При цьому слід зазначити, що безмотивних кримінальних правопорушень не існує, мотив може бути неусвідомленим суб'єктом до кінця, але це не означає, що він відсутній. У такий спосіб психіка суб'єкта намагається захиститися від усвідомлення неприйнятної й незручної істинного мотиву, у такому разі психіка суб'єкта починає маскувати істинний мотив більш прийнятним, але неістинним мотивом. Ці процеси відбуваються в рамках захисних функцій психіки суб'єкта. У такому випадку важливим завданням правоохоронних органів є доведення всіх необхідних ознак суб'єктивної сторони через належну правову оцінку всіх зібраних доказів. Мотив вважається встановленим правильно, якщо він: психологічно точно відображає усвідомлене внутрішнє спонукання особи; обґрунтований сукупністю належних і допустимих доказів; слугує необхідною підставою для правильної юридичної кваліфікації діяння й індивідуалізації покарання, виключаючи припущення.

Згідно з п. 1, 2 ч. 1 ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) «У кримінальному провадженні підлягають доказуванню: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини

вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення» [2, п. 1, п. 2 ч. 1 ст. 91]. Тобто для встановлення правових підстав притягнення до кримінальної відповідальності враховуються всі ознаки, що входять до певного складу кримінального правопорушення, а якщо певні ознаки наявні в разі вчинення певного кримінального правопорушення, але відсутні у складі, в такому випадку вони впливають на вибір заходу кримінально-правового впливу. Правильне встановлення мотиву кримінального правопорушення є правовою гарантією вибору ефективного й адекватного заходу кримінально-правового впливу щодо суб'єкта кримінального правопорушення.

Мета (ціль) кримінального правопорушення – це уявлення про бажаний результат, досягнення якого прагне особа, що вчинила кримінальне правопорушення. Мета притаманна тільки умисним кримінальним правопорушенням. І мотив, і мета кримінального правопорушення мають значення обов'язкових ознак, тільки якщо вони передбачені в диспозиції конкретного складу кримінального правопорушення. Наприклад, у ч. 1 ст. 114 КК України, що передбачає кримінальну відповідальність за шпигунство, обов'язковою ознакою цього складу злочину є мета «передача іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцем або особою без громадянства» [1]. Пропонуємо під час визначення ознак суб'єктивної сторони чітко вказувати мотив та мету, якщо вони є ознаками, за якими розмежовуються із суміжними складами кримінальних правопорушень, оскільки через відсутність чіткої вказівки в диспозиції норми Особливої частини Кримінального кодексу України на мотив або мету на практиці вказані ознаки доволі часто встановлюються формально, що призводить до винесення судом неефективної міри покарання та, як наслідок, може зумовити рецидив кримінального правопорушення.

Разом із мотивом і метою потрібно також враховувати психоемоційний стан особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Не всі емоції мають кримінально-правове значення, не всі можуть бути компонентом суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. Вони різняться за своїм характером, змістом, часом виникнення. Зокрема, відповідно до ст. 116 КК України (умисне вбивство, вчинене у стані сильного душевного хвилювання); ст. 117 КК України (умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини); ст. 123 КК України (умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання) стан сильного душевного хвилювання виконує істотну роль у формуванні мотиву вчинення таких злочинів і тому входить до змісту суб'єктивної сторони та впливає на кримінально-правову кваліфікацію. У разі, коли психоемоційний стан не визначається в межах диспозиції норми Особливої частини Кримінального кодексу України, але мав місце в реальній дійсності під час вчинення кримінального правопорушення, згідно з п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України «вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведінням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого» [1] враховуватиметься під час призначення покарання як обставина, що пом'якшує покарання. При цьому суду

слід обов'язково враховувати положення ч. 3 ст. 66 КК України: «Якщо будь-яка з обставин, що пом'якшує покарання, передбачена в статті Особливої частини цього Кодексу як ознака кримінального правопорушення, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її при призначенні покарання як таку, що його пом'якшує» [1].

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення має важливе юридичне значення. Насамперед точне встановлення всіх ознак суб'єктивної сторони є необхідною умовою правильної кваліфікації суспільно небезпечного діяння. Ознаки суб'єктивної сторони дають змогу розмежувати склади, які мають схожі об'єктивні ознаки, наприклад, умисне та необережне вбивство розрізняються між собою саме за ознаками, що характеризують форму вини. При цьому слід зазначити, що досі залишається невирішеною на законодавчому рівні проблема подвійної (складної або змішаної) форми вини, це ускладнює процес кримінально-правової кваліфікації кримінальних правопорушень, які вчиняються умисно, а до наслідків, що настають, суб'єкт ставиться з необережності. Подвійна форма вини не допускається в кримінальних правопорушеннях, де кримінальним законом передбачена лише умисна форма вини. Склади із змішаною формою вини передбачені в розділі X «Кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва», розділі XI «Кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту» та інших розділах Особливої частини Кримінального кодексу України. Вважаємо, що в примітках до відповідних складів має бути зроблена вказівка, що такі кримінальні правопорушення вважаються такими, що вчинені з необережності.

Зміст суб'єктивної сторони значною мірою визначає ступінь суспільної небезпеки як кримінально протиправного діяння, так і особи, яка його вчинила. Так, ретельна підготовка кримінального правопорушення, обмірковування деталей його вчинення свідчать про більш високий ступінь небезпеки винного порівняно з особою, яка вчиняє кримінальне правопорушення раптово, під впливом емоцій або в раптово виниклій ситуації.

Ігнорування ознак суб'єктивної сторони кримінального правопорушення може призвести до притягнення до кримінальної відповідальності за невинне заподіяння шкоди (казус). Заподіяння шкоди не може бути визнано кримінальним правопорушенням, якщо відсутня вина особи, яка спричинила цю шкоду (збиток). Відповідальність за наявності вини є одним із головних принципів кримінального права.

Вважаємо, що дискусійність питання щодо природи суб'єктивної сторони кримінального правопорушення зумовлена її складною багатовимірною сутністю. Розгляд суб'єктивної сторони як інтегративної категорії видається найбільш обґрунтованим, оскільки він враховує як психологічну природу вини, так і її нормативно-правове значення для кваліфікації кримінального правопорушення та визначення меж кримінальної відповідальності.

Таким чином, правильне визначення суб'єктивної сторони має велике юридичне значення як для кваліфікації, так і для індивідуалізації покарання, а також є необхідною умовою дотримання таких принципів кримінального права, як принцип законності, відповідальності за наявності вини, справедливості, гуманізму тощо.

Висновки та пропозиції. Підсумовуючи викладене, слід зробити такі висновки: суб'єктивна сторона кримінального правопорушення слугує психологічною основою кримінальної відповідальності. Зміст суб'єктивної сторони кримінального правопорушення проявляється через встановлення та правовий аналіз її ознак – вини (у формі умислу або необережності); мотиву; мети (цілі); психоемоційного стану. Вина є обов'язковою ознакою будь-якого складу кримінального правопорушення та пов'язана з реалізацією головного принципу кримінального права – суб'єктивного ставлення. Сутність суб'єктивної сторони кримінального правопорушення проявляється через встановлення вини особи, що є необхідною передумовою для притягнення до кримінальної відповідальності та правильної кримінально-правової кваліфікації. Вина, мотив, мета, психоемоційний стан виступають формами відображення реальних психічних процесів, які супроводжують протиправну поведінку, але суб'єктивна сторона не може зводитися суто до психологічного феномену. Вона є кримінально-правовою конструкцією, сформованою законодавцем через певний зміст у кримінально-правових нормах. Вважаємо, що інтегративний підхід надає можливість розуміти суб'єктивну сторону кримінального правопорушення як результат взаємодії внутрішнього психічного ставлення особи і його правової оцінки, здійснюваної органами досудового розслідування та судом. Саме така взаємодія забезпечує реалізацію принципу вини, справедливості та законності в кримінальному праві та кримінальному процесі.

Список використаної літератури

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 1 квітня 2001 року № 4651-V. Дата оновлення: 17.07.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 14.11.2025).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Дата оновлення: 01.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465117?find=1&text=%D0%B2%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%BA#Text> (дата звернення: 14.11.2025).

References

1. Kryminalnyi kodeks: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 № 2341-III. Data onovlennia: 17.07.2025 [Law of Ukraine Criminal Code from April, 5, 2001, No. 2341-III]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian].
2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 12.04.2012 № 4651-VI. Data onovlennia: 01.08.2025 [Law of Ukraine Criminal Procedure Code of Ukraine from April, 13, 2012, No. 4651-VI] Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukrainian].

Дата надходження статті: 19.11.2025

Дата прийняття статті: 19.12.2025

Опубліковано: 30.12.2025

T. O. Pavlova, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
Department of Criminal Law, Criminal Procedure and Criminalistics
24/26 Frantsuzkyi Blvd, Odesa, 65058, Ukraine
e-mail: pavlova.onu01@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2558-823X>

THE SUBJECTIVE ELEMENT OF A CRIMINAL OFFENSE AS A PSYCHO-LEGAL PHENOMENON

Summary

The article provides a comprehensive theoretical and scientific analysis of the subjective element of a criminal offense as a mandatory component of its corpus delicti. It elucidates the concept of the subjective element through the lens of criminal law doctrine and the current legislation of Ukraine, focusing attention on its inner psychological content which reflects the individual's attitude toward the committed act and its consequences. The main features of the subjective element are explored, particularly guilt as its mandatory component, as well as the optional features (motive, purpose of the criminal offense, and the psycho-emotional state of the subject during the commission of the criminal offense).

The article analyzes the main theories of guilt, the forms of guilt and their significance for the correct classification of criminal offenses, the individualization of criminal liability, and the imposition of just punishment. It is substantiated that establishing the subjective element is of fundamental importance for differentiating contiguous elements of the offense, as well as for implementing the principles of guilt and justice in criminal law. The conclusion is drawn regarding the key role of the subjective element in the mechanism of the criminal law assessment of a person's behavior and the necessity of its comprehensive and evidence-based establishment in law enforcement.

Keywords: criminal law, criminal responsibility, criminal offense, corpus delicti, criminal-law protection, psychological theory of guilt, criminal-law qualification, subjective element of a criminal offense, characteristics of the subjective element of a criminal offense.